

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Юридичний факультет

Кафедра кримінального права та правоохоронної діяльності

КРИМІНОЛОГІЯ

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ З ТЕМИ 4:
«ТЕОРІЯ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЗЛОЧИННОСТІ. МЕХАНІЗМ КРИМІНАЛЬНО
ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ»**

Конспект лекції підготувала: Плутицька К. М.,
к.ю.н., доцентка, доцентка кафедри
кримінального права та правоохоронної
діяльності Запорізького національного
університету

Запоріжжя — 2025

ТЕМА 4 «ТЕОРІЯ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЗЛОЧИННОСТІ. МЕХАНІЗМ КРИМІНАЛЬНО ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ»

«Перший крок до зцілення – зрозуміти причину проблеми»

Бенджамін Франклін

План:

- I. Поняття детермінації злочинності.
- II. Теоретичні підходи до розуміння детермінант злочинності.
- III. Класифікація причин злочинності.
- IV. Умови що сприяють вчиненню кримінального правопорушення.
- V. Причини окремого кримінального правопорушення.
- VI. Роль конкретної життєвої ситуації у вчиненні кримінального правопорушення.
- VI. Мотивація кримінально протиправної поведінки.

I. Поняття детермінації злочинності.

Детермінація злочинності — це процес визначення причин, умов, корелянти, чинників та обставин, що сприяють існуванню та розповсюдженню злочинності загалом та окремим кримінальним правопорушенням, а також взаємозв'язок між ними та наслідками злочинності або окремого кримінального правопорушення.

Детермінанти — це причини, умови, корелянти, чинники та обставини, які породжують, зумовлюють, супроводжують злочинність. Коли розглядається поняття причин злочинності через спектр філософського вчення про причинність, то поряд із поняттям причини, яка викликає певний наслідок, неодмінно стоїть поняття умови, яка сама цього наслідку не викликає, але сприяє причині — виконати свою справу.

Причини — явище або сукупність явищ, які породжують, продукують інше явище (явища), що розглядається в цих випадках як наслідок (чи дію). Наслідком у даному випадку є злочинність. Але причина створює можливість певного наслідку, для настання якого необхідні ще й умови. Зв'язок причини з наслідком є **спричинюючим**.

Умови — це різноманітні явища, процеси, обставини, які сприяють або створюють можливість виникнення та прояву причини, яка породжує наслідок. Тобто самі собою умови не породжують наслідок, але за певної ситуації (обставин, оточення) сприяють реалізації дії причини. Зв'язок умови з наслідком є **зумовлюючим**.

Корелянти. Зв'язок корелянта з наслідком є **кореляційним** — зв'язок між подіями, явищами, процесами, за якого зміна одних супроводжується (не спричинюється чи обумовлюється) зміною інших¹.

Вивчаючи причини й умови злочинності в кримінології, вчені велике значення надають поняттю **причинності** як зв'язку між причиною й наслідком, причинами злочинності й самої злочинністю як явищем. Саме аналіз зв'язку має велике теоретичне і практичне значення, саме вони й характеризують злочинність.

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія та практика: у 3 кн. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної української науки. С. 189.

Умови злочинності мають стимулюючий вплив, часто породжуючи злочинність, стаючи її причинами. Умови в сукупності з причинами утворюють *повну причину злочинності* або *сукупну*.

У кримінології інколи замість терміна «детермінант» використовують термін «**чинник**». По суті чинник має синонімічне значення із детермінантом.

Інколи поряд із термінами «причина», «умова», «корелянт», «чинник» вживають терміни «**обставина**», **який означає щось неординарне в навколишніх умовах, та «ситуація»** в якості сукупності, тісного взаємозв'язку обставин. Проте ці терміни не означають іншої функціональної ролі, ніж ту, яку виконує умова, вони лише окреслюють певний механізм, нестандартність її функціонування.

II. Теоретичні підходи до розуміння детермінант злочинності.

У кримінології є безліч підходів до класифікації детермінант злочинності, проте загально визнаною основною класифікацією є визнання двох основних груп детермінант:

1. детермінанти соціального порядку:

а. залежно від рівня прояву:

- *загальносоціальні*, які є на загальнодержавному рівні, й усувати їх зобов'язана держава загалом, а не окреме відомство. Ці детермінанти схильні до самодетермінації. Причини породжують злочинність, а злочинність породжує причини — замкнуте коло;

- *окремих соціальних груп* — розглядаються не тільки на загальносоціальному, але, головне, на соціально-психологічному рівні. Ці детермінанти пов'язані, в основному, зі світоглядом різних категорій людей, яким властива девіантна поведінка.

- *індивідуально-соціальні* — розглядаються на психологічному рівні дослідження. Вони пов'язані з формуванням конкретної особистості кримінального правопорушника. Людина кримінальним правопорушником не народжується, а стає під впливом різних соціальних детермінантів. Вивчаючи ці детермінанти насамперед необхідно провести аналіз особистості кримінального правопорушника.

2. детермінанти біологічного порядку.

Детермінанти біологічного порядку можуть бути виключно у взаємодії із соціальними й навпаки. Тут мова йде про певне діалектичну єдність біологічного й соціального. Інакше чим би тоді можна було пояснити, що з двох людей, які зростали в практично однакових соціальних умовах, один скоює кримінальне правопорушення, а інший — ні. Те ж стосується і зворотній ситуації, коли дві схожі за фізіологічними і психологічними особливостями людини, потрапляючи в різні соціальні умови, обирають протилежні лінії поведінки. Безсумнівно, заперечувати вплив біологічних особливостей людини на формування кримінально протиправної поведінки не можна, однак тут важливо не допустити стигматизації й упередженої оцінки.

Вивчаючи біологічні детермінанти злочинності, останнім часом вчені все більшу увагу приділяють генетиці — науці, яка вивчає спадковість і мінливість. Зазначимо, що кримінальне правопорушення не можна пояснити якимись вічними потягами, інстинктами, закладеними в людині природою, біологією, генами. Основні біологічні потреби далеко не розкривають мотиви і спонукання людини. Над вродженим «репертуаром» поведінки під впливом соціального середовища надбудовуються вторинні, саме соціальні потяги й потреби. Немає вроджених соціальних і антисоціальних програм поведінки. На будь-якому біологічному

підґрунті (за винятком патології) може бути сформована соціально-позитивна особистість, а також соціально-негативна. Однак біологічна активність теж входить у структуру спонукальних мотивів людської поведінки, у тому числі і кримінально протиправних. У даний час питання про те, наскільки генетично може бути закладено поведінку людини, її сприйняття навколишнього світу, позитивні або негативні якості, залишається відкритим.

Інша річ патологія — різні генетичні відхилення, пов'язані зі спадковими захворюваннями, які викликають соціальну недостатність індивіда, що веде в низці випадків до формування девіантної поведінки.

Вивчаючи причини злочинності біологічного порядку, вчені також приділяють увагу індивідуальним особливостям психіки.

Індивіди з яскраво вираженими психічними відхиленнями можуть по-іншому сприймати навколишній світ, деякі здібності можуть бути викривлені. Наприклад, серед осіб, засуджених за вбивства, зґвалтування й заподіяння тяжких тілесних ушкоджень 70 % має різні психічні аномаліями.

Важливим детермінантом злочинності саме біологічного порядку можна назвати психофізіологічні навантаження, які набувають останнім часом усе більшої актуальності. Проблема полягає в тому, що біологічно людина не змінюється, як і тисячу років тому, так і сьогодні, організм людини залишається таким самим. А ось середовище, яке його оточує, змінюється дуже швидко, починаючи із соціально-технічних умов, закінчуючи екологічною ситуацією. Людина відчуває безперервну напругу, у результаті якого виникає не тільки фізична втома, а й перевантаження нервово-психічного й емоційного характеру. Вони не можуть не впливати на поведінку людей, не створювати різні конфліктні ситуації, які часом призводять до девіантної, у тому числі і кримінально протиправної поведінки.

III. Класифікація причин злочинності.

Класифікацію причин злочинності слід проводити за кількома підставами:

1. рівнем функціонування: загальні причини; причини окремих груп кримінальних правопорушень (неповнолітніх осіб, організованих, необережних тощо. Вони досліджуються в Особливій частині кримінології); конкретні причини, які встановлюються з урахуванням кожного конкретного кримінального провадження. Конкретні причини є основою для причин груп кримінальних правопорушень, загальної системи кримінальних правопорушень і виступають як їхні складові елементи.

2. за змістом: економічні (спричиняють кримінально протиправну поведінку не тільки окремої особи, а і криміногенну ситуацію суспільства загалом. Причому злочинність зростає як у періоди підйом економіки, так і в періоди її спади. Натомість стабільна економічна ситуація чинить деструктивний вплив на злочинність); політичні; соціально-побутові; духовно-моральні; соціально-психологічні; культурно-виховні, правові, організаційно-управлінські тощо.

3. за природою виникнення: об'єктивні (здебільшого не залежать від волі людей, оскільки є результатом діяльності інших поколінь або впливу природних сил і тому не можуть бути негайно усунені); суб'єктивні (суспільні явища, які люди створюють самі й можуть їх подолати, але не роблять цього зрізних причин. Наприклад, алкоголізм, наркоманія, корупція державних службовців, пропаганда насильства, бездуховності тощо); об'єктивно-суб'єктивні; Абсолютно об'єктивних або абсолютно суб'єктивних явищ у суспільстві не буває. Здебільшого криміногенні

причини носять об'єктивно-суб'єктивний характер із переважанням об'єктивного або суб'єктивного.

4. залежно від історичного періоду: дорадянські; радянські й пострадянські.

5. за глибиною (і силою дії): корінні й некорінні; основні й неосновні; головні й неголовні.

IV. Умови, що сприяють скоєнню кримінального правопорушення.

Умови поділяються на групи:

- супутні (вони утворюють загальний фон подій і явищ, обставини місця і часу);
- необхідні (без таких умов подія не могла б наступити);
- достатні (сукупність всіх необхідних умов).

До умов, що сприяють скоєнню кримінального правопорушення можна віднести недоліки в сфері охорони майна та правопорядку; в організаційно-технічній сфері; в діяльності судових органів, поліції, юстиції, прокуратури, органів державної влади, контролюючих органів (фіскальна служба) тощо.

Слід пам'ятати, що кримінальне правопорушення може бути скоєно як при наявності таких умов, так і при їх відсутності. Так, наприклад, якщо відсутній замок на двері складу, то це може служити безперечною умовою, що сприяє скоєнню кримінального правопорушення, при цьому крадіжки може і не відбутися.

По механізму обумовлення кримінальних правопорушень умови можуть бути нейтральними, що сприяють або перешкоджають скоєнню кримінальних правопорушень.

Умови можуть бути і *віктимогенними*. На підставі вивчення статистичних даних можна зробити висновок про те, що аморальну, провокаційно-кримінально протиправну поведінку потерпілого найчастіше обумовлює вчинення відносно нього кримінального правопорушення. Високу віктимогенність (здатність явищ і процесів шкідливо впливати на особу, збільшуючи її віктимність) можна виявити в таких складах кримінальних правопорушень як шахрайство, кримінальні правопорушення пов'язані із побутовим насильством, автотранспортні кримінальні правопорушення. Сьогодні сформувався такий кримінологічний напрям як *кримінологічна конфліктологія*, яка вивчає криміногенну роль потерпілої особи на сімейно-побутові та дозвільні конфлікти.

Найбільше ж очевидними й досить добре дослідженими умовами злочинності є *алкоголізм*. Згідно з Єдиним звітом про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2024 рік 6 % виявлених осіб перебували в стані алкогольного сп'яніння й ще 0,8 % у стані наркотичного, токсичного або психотропного. Здебільшого такими особами вчиняються кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи (57 %), проти власності (13 %) та проти безпеки руху та експлуатації транспорту (13%) За даними МОЗ практично кожні двоє з трьох респондентів (63,7%) повідомили, що вживали наркотики хоча б раз у житті²

Тим не менше з кожним роком кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень пов'язаних із наркоманією скорочується в середньому на 3,9 %.

За останні роки значно зросло негативне значення легальної, а тим більше нелегальної *міграції*. Набагато зросли масштаби еміграції (в тому числі так званого відтоку мізків).

² chrome-extension://efaidnbnmnibpcajpcglclefindmkaj/https://cmhmda.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/vzhyvannya-narkotyktiv-v-ukrayini-rezultaty-opytuvannya-2023.pdf

До числа чинників, має велике значення впливають на стан злочинності, слід віднести *умови проживання людей у містах, їхніх передмістях, сільській місцевості, тобто характер розселення*. Щільність населення є умовою, що призводить до часткового погіршення якості життєвого простору і сприяє можливостям підвищеної частоти соціальних контактів.

Іншим криміногенним чинником територіальної системи розселення виступає *віддаленість території районів від центру агломерацій*. Кількісна сторона оцінки дії цього чинника свідчить про наявність прямого зв'язку між кількістю скоєних кримінальних правопорушень і просторовим розміщенням населення за основними елементами системи розселення, коли зі зменшенням чисельності жителів скорочується й кількість протиправних дій.

Дослідженнями встановлено загальну закономірність впливу на злочинність чинника віддаленості, яка виражається в погіршенні кримінологічної ситуації в міру віддалення від обласного центру.

Великий вплив на рівень і структуру злочинності здійснюють *концентрація об'єктів соціальної інфраструктури та характер житлової й адміністративної забудови*.

Додатковим чинником, що сприяє розширеному відтворенню злочинності в умовах найбільших міст, стало поширення *проституції*.

Характерним для сучасної України є мілітаризація життя і свідомості. До неї виявилася схильною значна частина населення. Крім легальних і напівлегальних способів придбання зброї широкого поширення набуло її незаконне виготовлення та розкрадання.

До умов злочинності належить *пасивна поведінка представників правоохоронних органів* в умовах постійного погіршення криміногенної ситуації в країні (приховування кримінальних правопорушень від обліку, завідомо неправильна кваліфікація скоєного, неналежне розслідування кримінальних проваджень, необґрунтоване залишення підозрюваного на волі або звільнення його від кримінальної відповідальності взагалі, призначення покарання, яке явно не відповідає характеру і ступеню суспільної небезпеки діяння й особи, яка його скоїла тощо

Маловивченою в кримінології умовою, що впливає на всі характеристики злочинності, є *стан українського законодавства*, насамперед кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого та адміністративного.

V. Причини окремого кримінального правопорушення.

Детермінанти кожного кримінального правопорушення як умисного, так і необережного, є, з одного боку, особисті властивості конкретного індивіда – його потреби, погляди, інтереси, ставлення до різних соціальних цінностей і вимог, у тому числі правових; з іншого – сукупність зовнішніх обставин, які викликають намір і рішення скоїти умисне кримінальне правопорушення або дію (бездіяльність), яка призвела до кримінального правопорушення з необережності. Тобто, є взаємодія криміногенних властивостей особи, які склалися під впливом несприятливих умов її формування, із зовнішніми об'єктивними обставинами й ситуаціями.

Механізм злочинного прояву – зв'язок і взаємодія зовнішніх детермінантів об'єктивної дійсності та внутрішніх, психічних процесів і станів особи, що детермінують криміногенні мотиви та рішення вчинити кримінальне правопорушення, спрямовують та контролюють виконання цього рішення.

Структура механізму кримінально протиправного прояву прояву:

- Формування криміногенної орієнтації та мотивації;
- Опредмечування мотиву кримінально протиправного прояву через намір та рішення вчинити кримінальне правопорушення;
- Реалізація кримінально протиправного наміру на настання суспільно небезпечних наслідків.

VI. Роль конкретної життєвої ситуації у вчиненні кримінального правопорушення

У своєму житті людина потрапляє у безліч ситуацій, які постійно змінюються та мотивують пошук рішень щодо виходу з них. Такі ситуації можуть складатися об'єктивно, як збіг обставин життя, а можуть створюватися за волею людей. Законослухняна частина суспільства знаходить конструктивні варіанти їх вирішення. Тоді як особи, схильні до вчинення кримінальних правопорушень, здебільшого черпають із них мотивацію до протиправної поведінки або ж використовують як сприятливі умови для реалізації кримінально протиправного задуму.

Конкретна життєва ситуація (КЖС) – це обставини життя або події, з якими зіштовхнулася людина безпосередньо перед вчиненням кримінального правопорушення і вони вплинули на її мотивацію та прийняття рішення діяти у певний спосіб. Отже, конкретну життєву ситуацію утворюють події та обставини, що зачіпають інтереси людини, впливають на вибір варіанту поведінки. Вони мають відбутися напередодні чи безпосередньо перед вчиненням кримінального правопорушення. За своїм змістом та значенням для сприйняття конкретною людиною події і обставини бувають як ординарними та і неординарними. Об'єктивний зміст подій, що відбуваються та їх суб'єктивне значення можуть не співпадати. Приміром, правомірне зауваження особі, яка у нетверезому стані чіпляється до перехожих у громадських місцях – іноді неадекватно оцінюється як повчання та образа і призводить до конфлікту із застосуванням насильства над захисником суспільної моралі. У даному випадку, не стільки сам факт зауваження, скільки його вразливе сприйняття діючим суб'єктом вплинули на імпульсивну реакцію цілеспрямованої агресії. Адекватність оцінки змісту ситуації кримінальним правопорушником залежить від швидкості перебігу подій, його психічного стану, попередніх відносин між учасниками взаємодії, поведінки протилежної сторони, налаштованості на пошук конструктивного виходу з неї або навпаки – схильності перебільшувати гостроту проблеми, нагнітати емоційну напругу, вдаватися до поспішних безальтернативних рішень. Неадекватне оцінювання ситуації звужує вибір можливих варіантів виходу з неї, дає волю емоціям та виробленим минулим досвідом поведінковим установкам.

Різноманітність конкретних життєвих ситуацій доцільно класифікувати за джерелом їх виникнення, змістом та характером впливу на діючого суб'єкта.

За першим критерієм ситуації бувають: **а)** створені самим кримінальним правопорушником, наприклад, організація збору благодійних коштів на допомогу постраждалим на майдані з метою їх подальшого привласнення); **б)** створені за ініціативою інших осіб (виконання ролі пособниці жінкою, яка на проїжджій частині імітує поломку власного автомобіля з метою розбійного нападу її співучасників-чоловіків на водіїв транзитного транспорту); **в)** утворені надзвичайними подіями, стихійними лихами, техногенними катастрофами (тимчасова воєнна окупація

окремих територій, повені, пожежі, землетруси, масштабні аварії, що сприяють безкарному вчиненню кримінальних правопорушень проти власності).

За змістом КЖС поділяють *на криміногенні та не криміногенні*. До *сприятливих (не криміногенних)* належать ті ситуації, які або позитивно впливають на поведінку особи, або не завдають ніякого впливу на її намір вчинити суспільно небезпечне діяння, усувають появу кримінально протиправних мотивів і цілей.

Під несприятливою (криміногенною) ситуацією розуміють ту конкретну життєву ситуацію, яка склалася в момент вчинення кримінального правопорушення або незадовго до цього, й у взаємодії з його причинами та умовами викликає остаточну рішучість особи скоїти дане кримінальне правопорушення. Якщо особа, у свідомості якої вже сформувалися стійкі та глибокі погляди і звички, опиняється в такого роду ситуації, у неї є великі шанси скоїти злочинне посягання.

Серед криміногенних ситуацій, як приклад, можна навести такі: ситуація, яка виникла внаслідок дій самого винного (довів себе до стану сильного сп'яніння, затіяв сварку тощо); ситуації, що склалися внаслідок неправомірних дій інших осіб (обман із їхнього боку, загрози, знуцання і т. ін.); інтенсивні сімейні скандали й конфлікти; фізіологічні й емоційні багатоденні біоцикли, унаслідок яких настають неухважність, депресія тощо); екстремальні стани особи через хворобу, втому; ситуації, викликані стихійними лихами (повені, пожежі); проблемні, конфліктні ситуації тощо.

Проблемні ситуації — це ті, у межах яких є перешкоди, труднощі на шляху до поставленої винним мети. Вирішуючи подібні ситуації деякі люди ігнорують засоби і правила, вироблені для цих випадків суспільством, і віддають перевагу неправомірним способам подолання перешкод.

Конфліктні ситуації передбачають зіткнення інтересів, позицій, прагнень винного та інших осіб, унаслідок чого виникають серйозні суперечності сторін, що спричиняють складні форми боротьби для досягнення бажаного.

Криміногенна ситуація за своїм змістом — категорія об'єктивна. Вона визначається фактичними явищами, подіями, що відбуваються в дійсності, яка оточує людину. Водночас вона має особистісне значення, оскільки оцінка ситуації тісно пов'язана з мотиваційною сферою особи, її індивідуальними особливостями. Треба враховувати й те, що в конкретній ситуації винний, як правило, діє відповідно до раніше набутого досвіду, звичок, до соціальної спрямованості його особи. Не можна не враховувати наявність у деяких індивідів дефектів сприйняття зовнішнього середовища.

Об'єктивний зміст конкретної криміногенної ситуації й суб'єктивне її значення для індивіда можуть значною мірою розійтися. У зв'язку з цим кримінальне правопорушення часто є невідповідною реакцією на ситуацію, що склалася. Людина під впливом напруженої ситуації іноді вчиняє поспішні необдумані дії за відсутності критичного сприйняття подій, що відбуваються.

Криміногенна ситуація не належить ні до поняття причини, ні до поняття умови вчинення кримінального правопорушення. Вона в деяких випадках відповідно впливає на них, відіграючи водночас роль мотиву до вчинення кримінального правопорушення. Не кожна людина, чия свідомість уражена асоціальними поглядами і звичками, готова всякий раз вчинити кримінальне правопорушення. Для цього потрібен свого роду «поштовх», який би викликав остаточну рішучість вчинити кримінально протиправне посягання. Таким

поштовхом і є криміногенна ситуація, яку слід розглядати як зовнішнє спонукання до дії, як привід до кримінального правопорушення. Подібна специфічна категорія в системі детермінації явищ і процесів із філософської точки зору є цілком поясненою. Мотив слід відрізнити від приводу. Якщо мотив породжується поведінкою третіх осіб або пояснюється особливо несприятливим збігом життєвих обставин у житті людини, або є результатом екстремальних умов, то привід створюється самим винним і свідомо використовується ним для вчинення кримінального правопорушення або для виправдання своїх дій.

Отже, окреме (конкретне) кримінальне правопорушення є наслідком впливу на індивіда криміногенних причин, умов і криміногенної ситуації. Причина проявляється в тому, що під її дією в нього виникають готовність, високий ступінь імовірності вчинити кримінально протиправне посягання. Умова сприяє розвитку причини і внаслідок цього в особи виникає намір вчинити суспільно небезпечне діяння. Криміногенна ситуація, нарешті, викликає остаточну рішучість вчинити кримінальне правопорушення.

За характером впливу на діючого суб'єкта КЖС сприяють прийняттю рішення про кримінально протиправне посягання та полегшують досягнення наміченої цілі, перешкоджають реалізації запланованого посягання, або є нейтральними щодо мотивації та рішення вчинити кримінальне правопорушення.

Практика показує, що при вчиненні багатьох кримінальних правопорушень КЖС виконує роль умови, яка частіше сприяє, рідше – перешкоджає реалізації умислу та досягнення поставленої мети. В окремих випадках, КЖС може надихнути на вчинення кримінального правопорушення, до якого не було жодного наміру. Як приклад, можна навести ситуацію привласнення знайденого чи такого, що випадково опинилося або чужого майна особою, яка немала на це відповідного наміру.

Зазначені форми впливу зовнішнього середовища на суб'єкта кримінального правопорушення накладаються на внутрішньо особистісні елементи його свідомої і вольової діяльності — на психічні процеси і стани, що перебувають у постійній динаміці.

Таке поєднання і взаємодія об'єктивного й суб'єктивного, соціального і психологічного в особі конкретної людини становить суть поняття «механізм» індивідуальної кримінально протиправної поведінки.

VII. Мотивація кримінально протиправної поведінки.

Мотив кримінально протиправної поведінки розуміється як сформований під впливом соціального середовища та життєвого досвіду особи намір, який є внутрішньою безпосередньою причиною вчинення кримінального правопорушення та виражає особисте ставлення до того, на що спрямоване це діяння.

Мотив складається з двох взаємопов'язаних частин: *змістовної й динамічної* (енергетичної). Змістова сторона мотиву вказує на задум, яким насправді керувалася особа під час постановки конкретної мети та виборі протиправного шляху її досягнення. Це те, заради чого в дійсності вчиняється кримінальне правопорушення, його безпосередня причина. Через змістовну сторону мотиву виражається спрямованість особистості, її інтереси, схильність мислити й готовність діяти в певний спосіб. Предметний зміст мотиву пов'язаний з умислом і метою ймовірного посягання, обмірковуванням його доцільності. Енергетичну сторону мотиву утворюють емоції й почуття, що збуджують вольову активність та

підтримують стан готовності до цілеспрямованих дій. Емоційне переживання кримінально протиправного наміру рухає вольовий процес у певному напрямку.

Відповідно, *мотиви* одночасно виступають підставою (причиною) і рушійною силою цілеспрямованої поведінкової активності, а отже, *є безпосередньою причиною вчинення конкретного кримінального правопорушення* (крадіжки, розбою, вбивства та ін.). Безмотивних кримінальних правопорушень не буває. До конкретних посягань людей штовхають певні спонукання: прагнення незаконного збагачення, помсти, задоволення статевої пристрасті, самоствердження через насильство над особою, національна, расова та релігійна нетерпимість тощо. Мотиви виникають та утверджуються в процесі мотивації.

Кримінальна мотивація — це поетапна психічна діяльність із формування мотиву та приведення свідомості і волі в стан підвищеної готовності реалізувати кримінально протиправний задум. Кримінологічний інтерес до категорії мотивація полягає в тому, що вона допомагає пізнати: як люди замислюють скоєння кримінального правопорушення та наважуються реалізувати намір на практиці? Мотивація є тією внутрішньою силою, що породжує особистий вибір одного із можливих варіантів поведінки і штовхає людину до досягнення поставленої мети. Сама ж вона, *визначається спрямованістю особистості кримінального правопорушника*. За змістом останньої робляться висновки про домінуючі мотиви й обрану лінію поведінки. Спрямованість особистості — *це сформована під впливом соціального середовища й життєвого досвіду ієрархія цінностей та відповідних їм провідних мотивів, якими керується її носій обираючи лінії поведінки*. Вона виражає особисте ставлення її носія до норм і цінностей суспільства, видів дозволеної діяльності, відносин між людьми. Так, наприклад, кримінальні правопорушники із корисливою спрямованістю особистості, вмотивовані на незаконне збагачення. Проте одні з них, роблять це ненасильницьким шляхом. Інші — поєднують реалізацію корисливих мотивів із насильством над особою. Добре відомі широкому загалу насильницькі кримінальні правопорушники — мають агресивну спрямованість особистості, зневажають недоторканість особи, її життя та здоров'я, честі й гідності.

Кримінальна мотивація може бути різною за мірою усвідомлення, повнотою розгортання, стійкістю, силою каузального впливу на мислення й поведінку індивіда. Вона організовує, регулює та скеровує свідомість і волю в напрямку формування наміру, визначення мети і прийняття рішення діяти в протиправний спосіб. Відповідно до цього, вирізняють три етапи мотивації: 1) формування мотиву; 2) цілеутворення (уявлення про ціль та образ дії); 3) прийняття рішення діяти в певний спосіб. Зазначені етапи мотивації притаманні будь-якому акту поведінки, водночас кримінальна мотивація вирізняється антисоціальним змістом.

За класичною схемою, формування мотиву кримінально протиправної поведінки починається із відчуття нужди в задоволенні певних потреб. У структурі останніх зазвичай переважають матеріальні. Далі, в уяві особи, відбувається пошук предмету, що може задовольнити актуальну (особисто значущу) потребу. Найчастіше, матеріальні потреби абстрактно пов'язуються із грошовими коштами та майном. Усвідомлений, отже, предмет потреби, набуває форму інтересу. Він полягає в наданні переваги протиправному шляху задоволення матеріальної потреби, скажімо, у грошових коштах. На цьому етапі, особа вже розуміє характер майбутнього діяння і, прийнятно ставиться до можливості реалізувати намір. Потім, йде внутрішня боротьба протилежних думок, емоцій, почуттів. Унаслідок —

виникає декілька мотивів одночасно. Це може бути: бажання незаконного збагачення, страх викриття і кримінального покарання, сором перед знайомими людьми, заздрощі багатим співвітчизникам тощо. У боротьбі мотивів перемагає той, що скеровує мислення в певному напрямку. За загальним правилом, провідний (домінантний) мотив визначає цілеутворення.

На етапі цілеутворення, мислення переходить від абстрактних до конкретних форм: визначається кінцевий результат і образ поведінки, що його забезпечить. Під час постановки мети, вона співвідноситься із провідним мотивом, а також внутрішньою шкалою цінностей, поглядами, переконаннями, набутим досвідом поведінки в схожих ситуаціях. Вибір серед різних варіантів поведінки протиправного — свідчить, що насправді особа була до цього морально готовою, бо кожен для себе знає крайню межу, через яку не зможе переступити. У процесі цілеутворення, особа просувається на шляху конкретизації наміру, перебирає можливі способи та засоби посягання й зупиняється на найбільш підходящих за конкретних обставин. Далі, мотивація переходить у стадію прийняття рішення.

На етапі прийняття рішення, свідомість оцінює шанси й ризики замисленого кримінального правопорушення, прогнозує його наслідки. Тут, особа має визначитися: реалізувати намір чи ні, якщо так, то коли, і за яких умов? Ствердне рішення втілюється в планування посягання та готування до його вчинення, а не ствердне — у добровільну відмову реалізувати намір.

За ступенем організації та регуляції поведінки кримінальна мотивація може бути *стійкою* та *ситуативною*. В одних випадках, мотивоутворення розгорнуте в часі, зважене і продумане в деталях. Це характерно для кримінальних правопорушень із заздальгідь сформованим умислом, конкретизованим у загальному плані дій. Переважно йдеться про корисливі ненасильницькі кримінальні правопорушення. Водночас, у разі скоєння групи тяжких насильницьких кримінальних правопорушень проти життя і здоров'я особи, досить часто мотивація має згорнутий вигляд, протікає фрагментарно лічені хвилини чи, навіть, секунди та призводить до спонтанних дій на емоційній основі. Зокрема, важко збагнути логіку більшості вбивств з особливою жорстокістю, заподіяння смерті під час масових бійок, спонтанних конфліктів між рідними та близькими людьми. Тут беруть верх емоції над розумом, а свідомо регуляція тимчасово поступається неусвідомленим реакціям (А. Ф. Зелінський, 1986). Зазвичай тимчасово ослаблений контроль свідомості виникає внаслідок перебування особи в стані алкогольного, наркотичного сп'яніння, сильного психоемоційного збудження, а також через розлади психіки й поведінки в межах осудності. Однак це ще не означає відсутність мотивів (причин) вчинення таких кримінальних правопорушень.

Психіка людини має кілька рівневу структурну організацію. Звідси, мотивація може протікає на різних рівнях абстрагування та усвідомлення. Нижчі рівні саморегуляції психіки відповідають за мотиви елементарних дій, що не вимагають напруженого вибору шляхів і засобів досягнення цілей. У повсякденному житті, люди рідко замислюються над причинами підвищеної конфліктності в побуті та сім'ї, агресивним реагуванням на нікчемні приводи, потягом до садизму й сексуальних збочень. Між тим, в основі такої поведінки лежить фіксована агресивна установка до насильства над особою заради самоутвердження, отримання задоволення й, навіть, захисту від удаваних страхів та небезпек. Носії зазначеної установки емоційно нестійкі, мають понижені пороги агресивних реакцій і ослаблену схильність до повного усвідомлення змісту та прогнозування наслідків

своїх дій. Про таких людей говорять, що вони спочатку діють, а згодом думають. Натомість для більшості людей вчинення кримінального правопорушення — подія неординарна, пов'язана із можливим досягненням бажаної мети в умовах невизначеності й ризику. У дійсності, мало хто з адекватних людей впевнений в успішності реалізації кримінально протиправного наміру та досягненні бажаного результату. Невизначеність перебігу ситуації посягання, ризик бути викритим і покараним, загроза втратити здоров'я й, навіть, життя в протиборстві із жертвою — породжують стрес для психіки та «вмикають» усі її приховані резерви. Як результат, маємо розгорнуту мотивацію: зловмисники вагаються, зважують вигоду й ризик, переборюють страх, роблять помилки, приймають принципове рішення реалізувати намір чи відмовитися від вчинення кримінального правопорушення. На підтвердження такого висновку свідчать дані кримінально-правової статистики, згідно з якими за всі роки незалежності України в структурі злочинності першу позицію посідають кримінальні правопорушення проти власності (27 % у 2024 році). А, як відомо, за силою каузального впливу на особу та динамічною здатністю викликати вольову активність — корисливі мотиви не мають собі рівних і поступаються хіба-що сексуальним інстинктам.